

VALLOMÁS

KÖZÉLET ÉS MAGÁNÉLET

AZ IRODALOM PEREMÉN III.

A mélyben

A világ, amelybe kiszabadultam, nem volt biztató. Magyarországon Gömbös volt a miniszterelnök; Hitler óriási árnyéka egyre fenyegetőbben borult Közép-Európára, a német munkásosztály öngyilkos haláltánca tovább folyt (a német szocdemek választási jelszava: „Schlagt Hitler, Wählt Hindenburg” heteken belül keserű, gyilkos iróniává változott); a munkanélküliség mindenütt hallatlan méretekre nőtt. Az egyetlen biztató történelmi eseményről – Roosevelttel megválasztásáról – úgyszólván nem vettünk tudomást. Amit sokkal fontosabbnak tartottunk, mint egy vágyálom megvalósulását, a második öt éves terv megindulása volt a Szovjetunióban.

Otthon a fogadtatás meglepő volt. Szemrehányást vártam, felelősségrevonást jövőm tönkretétele miatt – ehelyett csak szeretetet, megértés és lojalitást fogadott. Holott én nekifeszülve készültem az ellenállásra, a büszke kiállásra elveim mellett – olyan volt ez, mint amikor egy ismeretlen sötét lépcsőházban az ember nagyot lép és nincs több lépcső, elbotlik.

Így a felszínen nem volt köztünk világnézeti ellentét vagy vádaskodás; apám és anyám elismerték jogomat magatartásomra (hogy ez érzelmileg mibe került nekik, nem tudom). Viszont hamarosan felmerült a gyakorlati kérdés, mit tegyek magammal, hisz akarva-nem akarva csatlakoztam a munkanélküliek seregéhez.

Én azzal a homályos gondolattal foglalkoztam, hogy fizikai munkát vállallok, de e ponton Apám igen erőteljesen letorkolt. Rámutatott, hogy a közügyesség terén ugyanolyan tutyi-

mutyi vagyok mint ő, s ami értékem van, az a fejemben található. Hamarosan az ő révén kaptam is a Franklintól két angol regényfordítást s ezzel kezdődött meg létem az irodalom peremén, ahol az írás inkább csak megélhetés volt.

Ugyanakkor megnyíltak számomra a Nyugat bírálati hasábjai is. Ennek, illetve személy szerint Móricz Zsigmondnak köszönhetem, hogy új nevet kaptam: egyrészt politikai meggondolásból, nehogy a kiadónak bajt okozzak, másrészt személyes okból – a saját lábamon akartam megállni, nem az Apámén. Így lett belőlem, Zsiga bácsi ötletére Nagypál István.

Közben próbáltam tenni valamit jövőm érdekében, nem sok sikerrel. Elmentem Hekler Antalhoz, aki akkor a Bölcsészkar dékánja volt, és elmondván a velem történeteket, kértem, hogy legalább kapjam meg az abszolutóriumot. Hekler ezt roppant szemtelenségnek vette és izgatottan kiabálva utasított ki. Azóta sincs formailag egyetemi végzettségem.

Egy másik, ma már kissé torznak tűnő ötletem kapcsán kierőszakoltam, hogy Gombocz Zoltán fogadjon. Különös érzés volt ismét belépni az Eötvös-kollégium kapuján tudván, hogy nincsen itt már helyem s életéhez nem lehet közöm.

Gombocz roppant feszélyezetten, látható undorral fogadott – az ő esetében némileg érthető volt. Súlyos botrányt okoztunk, csorbítottuk a kollégium hírnevét s eszköztadtunk jobboldali kritikusaik kezébe. Talán az említett személyes csatlódás is belejátszott. Én fiatalos nemtörődomséggel (és érzéketlenséggel) előadtam neki, hogy ha már tanultam nyelvészetet s mivel a pártnak dolgozom, el akarok menni a vogulok és osztjások közé, Reguly Antal nyomdokaiban, hogy az ő gyűjtését kiegészítsem és modernizáljam. Megkértem, számíthatok-e támogatására, hajlandó-e adni nekem tudományos ajánlólevelet. Gombocz idegesen utasított vissza, hígvelejű ötletnek minősítette javaslataimat; azt mondta, nincsenek kapcsolatai a szovjet tudományos élettel, ami kezébe került eddigelé, az mindössze egy zürjén kézikönyv volt a juhbetegségekről. Utóbb, érettebb fővel kezdtem érteni, minő kínos helyzetbe

hoztam: ő úgy érezte, ártottam neki s most segítségét kérem. Nemet mondott, s azt hiszem, nagy megkönnyebbüléssel látta mögöttem becsukódni az ajtót.

Szüleim sejtették, hogy ismét fölvettem az illegális kapcsolatokat, s bár sosem tiltottak, éreztették aggodalmukat, hogy megint bajba kerülök. Hogy tulajdonképpen miben állt akkori illegális tevékenységem, arra alig emlékszem. Továbbra is tartottunk szemináriumokat, kapcsolatba kerültem Madzsar Imrével és Sándor Pállal a Társadalmi Szemle körül. Egy mozzanatra emlékszem: megjelent a Schönstein-füzetek utolsó száma a földkérdésről s ezt a párt vagy bal-, vagy jobboldali elhajlásnak minősítette, a füzet tabu lett – sem akkor, sem azóta nem világos előttem miért; igaz, hogy Marx földjára-dék-elméletét nehezen értettem.

Hogy kik voltak társaim az illegalitásban, ma már alig emlékszem. Diákok, kispolgárok, értelmiségiek – igazi munkás csak elvétve volt köztük. Ami mindvégig bosszantott (ma már nyilván baloldali elhajlásnak ítéltetik) a magatartás volt velünk, értelmiségiekkel szemben. Minduntalan éreztették, hogy csak „tulok” vagyok (intellek-tulok?), alábbvaló mint a munkásosztály valódi sarjai – bár javarészt a bírálók se voltak azok. Én nem láttam be, miért érjen gáncs és megvetés, holott némi áldozatot hoztam, amikor elhagytam osztályomat (akkor még hittem, lehet) a jobb ügy érdekében.

Mikor az egyetemi szervezkedés második hulláma lebukott – Szél Jenő, Birki Ágnes, a Beck-gyerekek s még többen – engem is behívtak (nem bevittek) a főkapitányságra, de egy óra múlva, felületes kihallgatás után – melynek során mindent tagadtam – hazaengedtek. Úgy látszik, túl kicsiny békaporonty voltam a tóban. Ez volt az első alkalom, amikor anyámat igazán kétségbeesve találtam otthon; könyörgött, hagyjam abba, mert ő nem bírja tovább. Nem ígértem semmit; de úgy éreztem, talán igaza van.

Ez volt a személyes eszmélkedés időszaka is. Akarva-akaratlan számot kellett vetnem önmagammal. A romantika lekopott

a mozgalomról; az illegális találkozóknak, kapcsolatoknak nem sok hasznát láttam s nem is tudom, tettünk-e mást, többet, mint pusztán léteztünk. A szervezkedés valahogy öncélú lett s nem emlékszem semmilyen fegyvertényre, amit a mi szervezkedésünk végrehajtott volna.

Akkori önboncolásomat megírtam az idézett *Önvallomás*-ban. Meg kellett találnom saját helyemet az új világrendben, melyhez csatlakoztam, elsősorban elméleti úton. Ugy véltem, személy szerint azért vonz a marxizmus, mert a jövő osztály nélküli társadalmában nem lesz versengés, pozícióharc, intrika – ezekre éreztem magam legkevésbé alkalmasnak. Ugyanakkor sosem volt bennem vonzódás a tulajdon iránt; ha nem is értek teljesen egyet Proudhonnal, földi javak birtoklása nem alkatom fő rugója. Ugyanakkor azt a felismerést is el kellett fogadnom, hogy nem vagyok olyan fából faragva, amelyből hősök és mártírok lesznek. A harc, az erőszak nem volt elemem; s paradox módon úgy hittem, a szocialista társadalomban erre nem is lesz szükség. Mindez ma naivnak és gyermekesnek hangzik; hiszen önmagam, saját félelmeimet és vágyaimat vetítettem ki a világra.

Lassanként, magam előtt is észrevétlenül, visszakanyarodtam eredeti elemembe: az irodalomba. Elhatároztam, hogy feltárom Marx, Engels, Lenin s a többi törvényhozó írásait irodalomról, művészetről és felépítem a marxizmus szétszórt irodalomelméletét, összhangban a dialektikus materializmussal. Sajnos, említett viszolygásom az elvont filozófiával szemben nem könnyítette meg Kant és Hegel olvasását; így felfogásom a filozófiai alépítményről mindvégig erősen vulgáris maradt.

Kísérletem hamar nehézségekbe ütközött. Nem volt könnyű a rendelkezésre álló, hézagos marxista írásokból az irodalomról szóló mazsolákat kipiszkálni; s némi meglepetéssel tapasztaltam, hogy Marx és Engels véleménye korukbeli írókról – legalábbis első látásra – meglehetősen konvencionális. A másik nehézség (ami nyilván egyik oka volt ezen optikai csalódásnak), az anyagihiány volt. A marxizmus klasszikaiból csak

egy sajtóságos szemelvény-választék jutott kezünk ügyébe, de – a dolgok természeténél fogva – inkább csak a rövidebb írások; a hosszabb tanulmányok, nagyobb művek – mint Lenin *Empirikriticizmusa*, nem. Egy ízben naiv szemtelenség-gel fölkerestem Jakubovich Emilt a Nemzeti Múzeum könyvtárában s felkértem, engedje meg a 19-es gyűjtemény tanulmányozását (tudtam, hogy hét lakat alatt őrzik). De hiába érveltem, hogy engem már nem ronthat meg a tiltott gyümölcs, az ajtó megint arcomba csapódott.

Mint távoli villófény, tudatunk látóhatárán táncolt Lukács György neve és híre. Tudtuk, hogy Berlinben vagy Moszkvában van; tudtuk, hogy munkássága különleges jelentőségű; én azt is sejtettem, hogy körülbelül ugyanazon téren munkálkodik mint ahol én tervezgettem – ámbár már akkor is gyanítottam, hogy nálam nagyobb felkészültséggel és tehetséggel. De, mint a Babits-vers Cimabue-ról, „csak híre maradt, műve nem”, egészen 1945-ig, egy kivételével, semmilyen írása nem jutott kezembe (eltekintve ifjúkori írásaitól, melyeket – úgy tudtuk – maga is túlhaladottnak tekintett).

A kivétel *Tendencia vagy pártosság* című tanulmánya, mely saját gépiratos másolatomban ma is megvan. Újra olvasva, ismét be kell vallanom, hogy nem egészen értem. Ez bizony az én hibám, hiszen az elméleti felépítmény, melynek ez a cikk volt jórészben alapja, utóbb – mindmegannyi vita, ellentmondás és támadás ellenére – világszerte elfogadott magyarázata lett az irodalomszemléletnek. Lukács gondolatrendszerének főbb elvei az egyetemes művelődés titokzatos átszüremkedési folyamatán, nyugati írók és esszéisták művein keresztül lettek ismertté: az az elv, miszerint a tehetség az elmélet főbb csomópontjainak felismerésében rejlik, a társadalmi kapcsolatok ihletett megragadásában s e felismerések alkalmazásában a valóságra – az író feladata egyfajta, nemes értelemben vett *haute vulgarisatica*. – 45 után, mikor hozzájutottam Lukács írásaihoz, mindezen elvek mint ismerősök öltöttek most már kézzelfogható s szinte magától-értetődő valóságot.

Ebben az átmeneti időszakban az is bénította munkavágyamat, hogy tudtam, ősszel be kell vonulnom katonának, ezt tovább nem lehet halasztani. S érthetően nem néztem különös örömmel ennek a vélt megpróbáltatásnak elébe.

A nyár folyamán különleges megtiszteltetés ért: Babits felkért, segítsek könyvtárát rendezni és lajstromozni, szerény díjazás ellenében. Nyilván anyagilag is segíteni akart rajtam. (A mérgezett gyümölcs, a Baumgarten-alapítvány akkor már az ő kezében volt).

Bensőmben kissé reszketve, megszeppentem jelentkeztem Attila utcai lakásán. Ő számomra még mindig „Mihály bácsi” volt, s ő is fenntartotta velem szemben a tanár-tanítvány viszonyát. Nehezen oldódó férfi volt, de ha feloldódott, mindenét beleadta az érzelmi kapcsolatba, s a gyakran elkerülhetetlen kiábrándulás mélyebben sújtotta, mint könnyedebb magatartású embereket (*Timár Virgil fia* a tanú erre). Számomra különös ellentét volt ez Móriczsal való viszonyomhoz: persze ő is mint az idősebb kezelt, de sokkal közvetlenebb, nyájasabb modorban.

Én repesve és alázattal alkalmazkodtam ehhez a viszonyhoz – ilyen tanártól amit tanulhatok, különb minden másnál. Babits és Móricz voltak számomra „a” nagyok, függetlenül kisgyerekkori emlékeimtől.

Ennek függvénye volt az is, hogy Babits – ha nem is mondta ki, de éreztette – még nem fogadott el írónak. Még hosszú ideig próbán voltam; a Nyugatban megjelent bírálataim csak szorgalmi feladatoknak számítottak. (Nem tudom, kitől származik a tétel: „Író az, akit a többi író annak elfogad” – az én számomra ez Babitsot, Móriczot és Apámat jelentette.). Talán többet is várt Mihály tőlem, mint Apám fiától, joggal-jogtalanul, s korai kísérleteimet nem tekintette túl biztatónak.

Elsősorban azt beszéltük meg, milyen rendszer alapján rendezzük újra könyvtárát s végül abban egyeztünk meg: nyelvek szerint. Így a görög és latin szerzőkkel kezdtük; Mihály bácsinak tetszett, hogy kezemre áll a görög ábécé – hisz klasszikus-

filológus tanár volt. Szemében az is emelte jótanuló mivoltomat, hogy tűrhetően járatos voltam a görög-római irodalomban. Érthetően s szerény henccegéssel említettem, hogy az *Odyseiát* eredetiben olvastam. Homérosz idegen világ, mondtotta, a mítoszteremtés kezdetén élt, amikor a költőnek még módja volt az ősananyag alakítására. Udvari költő lehetett, a középkori trubadúrok módján – feudális világban élt, még nem alakult ki a *polis*, a tudatos művelődés tűzhelye. A nagy drámairók már városi emberek voltak, a mítoszokat mint adottságokat kezelték, mintegy konvencióként, s hallgatóságuk számára is közérthető volt az írói üzenet. Azzal, hogy az emberiség *várost* teremtett, e zseniális de mesterséges képződményt, elkerülhetetlenül *hübriszt* vont saját fejére. Aki legközelebb áll hozzánk a görögök közül, az Sappho – mondta – ideges, érzékeny költő, verseit csak nő írhatta (Sappho – Sophie?).

Aztán Vergiliusra került a szó. Ő és társai már egy kész képletrendszerrel használtak anyagul, magyarázta, amit a rómaiak úgyszólván egybe vettek át a görögöktől. A mítosz az ő kezükben formalizmus lett. Ovidius *Metamorfózisai* nagyjából olyan szerepet játszottak, mint ma a füzetes regények. Ovidius már nemcsak városi, hanem nagyvárosi ember volt, belletrista, aki futott a siker után, s olyan könnyűszerrel, gondolkodás nélkül írt, mint egy újságíró. Igazi költővé csak száműzetése idején, az *Elégiákban* csíholódott, a sóvárgás egyéni tragikumában. „Fogarás is Tomi volt?” kérdeztem. Nem szívesen beszélt erről, nagyon is idegenül, és egyedül érezhette magát ottan. S hogy viszonylik *Erato* az *Ars Amatoriához*? kérdeztem. Nem adott egyenes választ: a mi társadalmi tabuink egészen mások, mint az augustinus-korabeli Rómáé, mondtotta.

Megjegyeztem, hogy Vergiliust nem különösen kedvelem, az *Aeneist* nehézkesnek, hivatalosnak tartom: olyanforma író lehetett, mint nálunk Herczeg Ferenc vagy Kozma Andor, Mihály bácsi nevetve legyintett. Vergilius jó költő volt – olvassam az *Eclogákat*, a *Georgikont*; igaz, azok is mesterkél

idillek, de költői eszközökkel. S ne felejtsem, a hexameter és disztichon akkor élő formák voltak, egy elfogadott formanyelv alkotó részei. Hogy van az, kérdeztem, hogy a hexameter olyan jól tevődik át magyarra, míg az indogermán nyelvekben – németben, angolban, franciában – úgyszólván lehetetlen forma? A magyar ódon nyelv, mondotta. A *Halotti Beszédet* nagyjából-egészéből megértjük. A vele egykorú *Chanson du Roland*-hoz, még a jóval későbbi Chaucerhez is, szótár kell.

Bevallottam, kedvenc latin költőm Horatius; nyugalma, derűje, szerénysége, egész életszemlélete ínyemre van. Nem vagy te igazi forradalmár, mondta Mihály. Amellett Horatius gyakran hazudott: ő is tősgyökeres városi ember volt, a Tusculum-i villa és az egyszerű vidéki élet színlelés, szerénysége álszerénység. A felszín alatt tele volt aggodalommal, bizonytalansággal – Maecenas nyilvánvalóan gyűlölte titokban, hiszen függött tőle. (Nem mertem mondani: és a Baumgarten-díj?)

És az esztergomi Előhegy nem Tusculum? bátorkodtam tovább. (Akkor még nem jártam magas, szellős lakában – csak később ért a megtiszteltetés, hogy a nevezetes meszelt falra felírhattam nevemet.) Mosolygott. Igen, ismerte el, olyanféle – de én nem vagyok Horatius.

Miért, kérdeztem kissé felbátorodva, a *Húsvét előtt* szenvedélyes hangja nem idézi fel a „Nunc est bibendum . . .” haragját? Nem, az egészen más volt, mondta Mihály. Horatius egy győztes háború elégtételével írt, költeményében van valami ellenszenves káröröm; én egy vesztes háborúban írtam. De azért jól teszed, ha Horatiust forgatod. Ő volt a legköltőbb költő közülök, s ahogy az ember és világ viszonyáról, a halálról ír, abban sok az őszinte és a modern – akár ma is írhatna. És a te helyedben, tette hozzá, olvasnám Catullust. Ő is a „modernek” közé tartozik.

Hamarosan a középkori latin szerzőkhöz érkeztünk. Nem emlékszem pontosan, említette-e az *Amor Sanctust*, de nyilván már dolgozott rajta. A latin nyelv évszázadokon át eleven nyelv volt, magyarázta, párhuzamosan működött és fejlődött a

vulgáris nyelvekkel. Közel hétszáz éven át ez volt az európai művelődés legfőbb eszköze. Tudod, milyen hosszú idő hétszáz év? A *Halotti Beszéd*től mostanáig. A népvándorlások során kialakult nemzetek a latinság révén „akkultúrázódtak”. Latin-ság és kereszténység együttesen jelentették Európát.

Sajátos módon a modern magyar irodalomról alig beszélgetünk. Prózáról én vonakodtam szót ejteni: nem akartam kitenni magam annak, hogy megkérdezze: mit tartok a *Halálfi*iről – én sikerületlen regénynek ítélem. Költőkről, kortársairól ő nem beszélt szívesen. Visszatekintve úgy vélem valamilyen válságon mehetett akkor keresztül. Az ő költői státusa a húszas évek végével megszilárdult; a társadalmi megalázások, melyek 19 után érték, a múltba tűntek, ha hegeik meg is maradtak; s ha hivatalos részről nem is – ezt már akkor nem is hiszem hogy kívánta – társadalmi téren az elismerés övé volt, a Baumgarten-kurátorság formájában.

Minden egyensúly csak pillanatnyi lehet. Az övét egyre inkább fenyegette a nála fiatalabbak egyre harsányabb jelentkezése, s nem úgy, ahogy ő szerette volna. Szabó Lőrinc, akitől igen sokat várt, nem egészen váltotta be bizalmát. Erdélyi Józsefet, a Párizsból nemrég visszatért Illyést elfogadnia neki, a forma mesterének, nem lehetett könnyű. A rangsor akkor még nem alakult ki teljesen. Akkori hitvallását talán legjobban egyik szontettje fejezi ki: „Ki vérigéket, pongyolán, szeret, / Az versemet ezentúl ne olvassa”. Hogy e válságot túl tudta haladni, s – úgy vélem, nagyrészt Illyés hatására – egy számára új, szabadabb, érdekesebb lírát megalkotni tudott, számomra legjobban mutatja költői és emberi nagyságát.

Mert mint költő, rátarti ember volt – ezt az én szememben egy valamivel későbbi epizód jellemezte. Egy Nyugat-est alkalmával Tersánszky „megzenésítette” Babits *Szerenád* című versét (Zeng a nád a tó fölött, Zeng a szél a nádon), s amolyan derűs, könnyed tingli-tangli nótát faragott belőle; ezt saját pengető-hangszerének kíséretével el is énekelte az esten (nem tudom már, gitár volt-e, balalajka vagy (csimpolya). Babits ezt

rettentő rossznéven vette, soha ilyen haragosnak nem láttam, mint az est végén – úgy érezte, Tersánszky „megócsította”, azaz meghamisította az ő versét.

Nemegyszer kíváncsian kérdezgetett a marxizmusról. Igyekeztem, javarészt az *Anti-Dühring* alapján, elmagyarázni az alépitmény-felépitmény elméletét, a dialektikus materializmus főbb vonásait – amennyire én értettem. Valahogy szegényes elmélet ez, jegyezte meg. Olvastad Hegelt? Az ő filozófiája sokkal gazdagabb. Be kellett vallanom, nem olvastam, de közöltem, hogy Marx őt a fejről a talpára állította. De hiszen ez múlt századi materializmus, amiről te beszélsz, vetette ellenem: a világ sokkal bonyolultabb. Hogy egyezteted például Freudot a te elméleteddel? Sajnos, Freudot akkor még csak másodkézből ismertem, inkább csak mint divatos társasjátékot, s tudatlanságomban kissé megszegyenülve tereltem másra a szót.

Egy ízben merészeltem csupán a lázadó tanítvány szerepét vállalni Mihály bácsival szemben. Annak bizonyítására, hogy a marxizmus nem is olyan szegényes, száraz elmélet, felhoztam példának József Attila mozgalmi verseit – ezekben az elmélet eleven, költői formát nyer. Mertem ezt mondani, mert már akkor, s azóta is, legmélyebb meggyőződésem, hogy Attila tán az egyetlen költő, akit ismerek, magyar vagy nem-magyar, ki a marxizmust verseiben művészileg tudja megjeleníteni, nem hájánál fogva ráncigálva elő egyes tételeket. S ugyanakkor az is minden vitán felül világos volt előttem, hogy Attila költészete mélységesen egybehangzik Babitséval; a szakmai, formai szigor, a prozódia zsonglőr-szerű lebegése, a költői felelősség tudata kettejükben mélységesen rokon. Talán mert annyira rokonok voltak mint költők, azért volt ellentétük emberi vonatkozásban; ezért tudott Babits, a beérkezett, idősebb mester, igazságtalan lenni azzal, aki költészetének legavatottabb folytatója s továbbfejlesztője volt.

Babits, mikor ezt fölvettem, bezárkózott, mint egy kagyló. „József Attilának még sokat kell tanulnia”, mondta,

ezzel lezárván a beszélgetést. Aznap nem is szólt többet hozzám.

Sajnos, a bevonulás végett vetett a könyvtárrendezésnek; nem jutottunk túl a klasszikusokon. Későbbi években már nem adódott alkalom, hogy folytassam – ma is bánom. Babbitson fokozatosan egyre inkább erőt vett betegsége; soha többé nem volt velem ilyen hosszú, csöndes, boldogságos beszélgetésem.¹

Horthy katonája

Bevallom, nem kis szorongással indultam a sorozásra. Hosszú tépelődés után úgy döntöttem, hogy szarvánál fogom meg a bikát, s a sorozó tisztnek bejelentettem, hogy a BTK. 21. III. alapján rovottmultú vagyok. Titokban még reménykedtem is, talán emiatt mindjárt leszerelnek, mint nemkívánatos elemet. A katonai bürokrácia nem mozgott ilyen gyorsan. Egy percig gondolkozott, aztán azt mondta, menjek a többi közé.

Ügylászik, a hatóságok nem nagyon tudták, mit kezdjenek velem. Átmentem az újonckiképzésen, majd önkéntes-iskolára kerültem. Itt is mindössze egy keserves jelenetnek voltam áldozata. Egyik kiképző tisztünk, Dienes Ödön hadnagy, vigyázzba állított – mintegy pellengérré – és perceként át (óráknak tűnt) ócsárolt, intő példaként mutatva föl, hová süllyedtem. Visszafelelni persze nem lehetett. Vigaszul szolgált, hogy

¹ E jegyzetek természetesen csak a summáját jelentik hónapokon át megismétlődő alkalmi beszélgetéseknek. Nem egy alkalommal Mihály dolgozott, míg én hallgatagon körmöltem a cédulákat, mint szorgos egérke. Rekedtes hangját, dikcióját ma is hallom; olajszín arcbőrét, különös, régies keménygallérját ma is látom (nyakán volt a Balázsolás kése). Olyan tiszteletet s áhítatot éreztem iránta, mint szentéletű szerzetes iránt. Holott nem volt szent – szenvedő, sokszor elfogult, elfojtott szenvedélyű ember volt. Amit tanultam tőle, nem is annyira az irodalom, mint inkább az emberi magatartás terén volt példaadó.

a többi önkéntesek, akik némán hallgatták Dienes tirádáját, változatlan barátsággal kezeltek; sőt, volt olyan is, aki azt javasolta, hívjam ki Dienest párbajra. Ezt a groteszk ötletet érthetően visszautasítottam.

A hadsereg malmán végül utolért az őrlő. Karácsonykor a többi karpaszományosok előléptek örvezetőnek s további iskolára mentek; én megmaradtam mindvégig gyalogosnak s visszakerültem a századhoz; viszont egy év helyett kilenc hónapi szolgálat után leszereltek.

A katonaelet, a testi teljesítmény elégedettsége nem volt ellenemre. S számomra külön nyereség volt a katona-nótázás kötelezettsége. Érdeklődéssel tapasztaltam, milyen erős a szájhagyomány: nem egy 19. századi nótát énekeltünk, Ferenc Jóska idejéből – olyanokat is, melyekkel népköltészeti gyűjtésből voltam ismerős. Műsorom így újból kibővült s ennek utóbb némi hasznát vettem – későbbi társaságomban én voltam az, aki oly sok s oly csípős bakanótát tudott.

Fegyverünk a könyv

Még katonakoromban Apám összehozott régi fegyvertársával, Braun Róberttel, s az ő révén állást kaptam a Révai könyvkiadónál leszerelésem után. Braun Róbert vézna szelíd, félszeg ember volt; óriási tudását csak lassan, fokozatosan ismerte meg az ember. Mint Jászi Oszkár és Szabó Ervin szoros munkatársa, a kommün után elveszítette állását a Fővárosi Könyvtárnál s még a harmincas évek elején is hivatalos tilalom alatt állt. Így lektorálásból, álnéven-fordításból, lexikográfiából tengette életét; tanácsadója volt a Lantos könyvkereskedői és kiadói dinasztíának s mint ilyen volt segítségemre. A Hitelbank ugyanis akkortájt nevezte ki Lantos Kálmánt a Révai vezérigazgatójának azzal a feladattal, hogy a kiadó zilált anyagi helyzetét hozza rendbe. Új gárdára volt szüksége, hogy Kéri Szántó Andor nagyon is úri-dilettáns vezetése után (amely

alatt egyre nőtt a ráfizetés) próbálja meg hasznothajtóvá alakítani a vállalatot. Lantos jó üzletember volt, apja, Lantos Adolf könyvkereskedésében és alkalmi kiadójában tanulta ki a szakmát; nem volt nagyon művelt, de kitűnő szimatja volt a könyvsiker iránt. Braun Róbertet mindig nagy tisztelettel kezelte mint mentorát s tanácsaira mindig hallgatott. Ezt én is osztottam; olvastam volt Braun Róbert alapvető fontosságú tanulmányát, Lippai és Sansepolcro statisztikai módszerrel történt összehasonlítását, mely a magyar tudományos szociológia úttörő műve volt. S nem lehetett nem szeretni Braun Róbert személyiségét sem; a nagy tudós szerénységével mindig hajlandó volt bármily ellenvetést meghallgatni, véleménye mindig józan és racionális volt. Mikor lakásán jártam, döbbenet láttam, milyen szűkös, kopott körülmények közt él s tartja el családját. De ez a belső száműzetés, az érdemeit megillető társadalmi állás és illő jövedelem hiánya nem törte meg szellemét – mindössze lehetetlenné tette (a magyar társadalomtudomány nagy veszteségére), hogy tudományos munkáját folytassa. A megélhetés kényszere őt is perem-munkássá degradálta.

A Révainál az én feladatom amolyan mindenese volt: egyrészt a nyomdával kellett tartanom a kapcsolatot, másrészt az írókkal, fordítókkal, illusztrátorokkal. Míg eddigelé csak az irodalom szegélyén mozogtam, most nyakig estem az irodalmi világ kellős közepébe.

A kiadói szakmát, technikai fogásokat, a nyomdai szaknyelvet hamar elsajátítottam; azt is, hogy a könyvkiadás üzlet – nem a mű benső irodalmi értéke fontos, hanem hogy hány példányban fogy el. S nem kellett sok hozzá, hogy reájöjjek, a kettő távolról sem azonos mindig.

A Révai írói gárdája erősen „vegyes-felvágott” jellegű volt. Soha két olyan ellentétes íróval nem találkoztam, mint Tormay Cecile és Erdős Renée. Tormay arisztokratikus szenvelgéssel lebegett be az irodába, engem tekintetre se méltatva, s csak Lantossal volt hajlandó szóbaállni (gyanítom, vele sem

szívesen); úgy viselkedett, mint akit piszkos anyagiak egyáltalában nem érdekelnek. Hozzám mindössze egyszer ereszkedett le, hogy közölje velem, az ő könyveit csak Jaschik Álmos címplapjaival szabad kiadni (nem csuda, nem fogytak kellő példányszámban). Erdős Renée viszont – mint egy rőfös – csak a százalékáról volt hajlandó tárgyalni, s személyesen ellenőrizte a raktárban, mennyi van még műveiből. Csillaga akkor már hanyatlóban volt; egykori óriási sikerét, *A nagy sikolyt* mi már a középiskolában is inkább csak oktondi kislányoknak való olvasmányként tekintettük. Ámbár akadt meglepő sikere is, amikor egy esztergomi tanítórend 30 példányt rendelt meg a *Santerra bíborosból*, vizsgadíj gyanánt leánynövendékeik számára. A rendfőnöknő személyesen hozta vissza mind, hápogva-dühösen, miután nem egy szülő tiltakozott a nem kimondottan vallásos áhítatú regény miatt.

Néha megjelent Komáromi János, gyűrött kalapjával, szerény honorárium-elszámolásért. Nem tartottuk különösen jó írónak. Pedig véleményem szerint *Esze Tamás, a mezítlásosok ezredese* című könyve joggal beleillik a haladó hagyományba: drámai, igaz realista felidézése a kurucok egyik kevésbé ismert mozzanatának.

Annál nagyobb örömmel üdvözöltem, mikor Lantos lekötötte Márait. *Zendülők* című regényét nagy ígéretnek tekintettem, cikkeit, karcolatait mindig lelkesen olvastam. A hivatalos kapcsolaton túl később baráti viszonyba is kerültünk.

Kosztolányi összegyűjtött verseinek kiadását tekintettem legparádésabb feladatommak. Kitüntetésnek éreztem, mikor arra kért meg, én írjam a kötetről készülő előzetes röpfüzetet s én válogassam a benne mutatóba leközölt néhány verset. Így nem egyszer jártam Tábor utcai házában s a vele való beszélgetések hangvillaként ütöttek vissza Babitscsal való kapcsolatomra.

A Kosztolányival való beszélgetéseknek egészen más volt a légköre. Míg Babits könyvtára kolostori cella volt, Kosztolányié barlang, ahonnét időnként kitört, mint finom ragadozó.

Már nem voltam a kisfiú „Dezső bácsival” szemben — úgy kezelt, mint íróársat, a kelleténél is tán jobban megtisztelve szerepemet. Közvetlen volt és bűbájosan barátságos. A szakmai kérdéseket megbeszélve (ez volt magyarításainak korszaka; egyik versében, az első kiadásban, „mágikus kösöntyű” szerepel — ezt előttem javította át „babonás kösöntyű”-vé), az irodalomról, az írásmesterségről, elsősorban a prózáról beszélgettünk. Tudta, erre készülök.

A novella a nehezebb műfaj, mondotta. Ebben azonnal kész helyzetet, kialakult jellemeket, légréteket kell teremteni; a regényben elnyújtózhat az ember. Ennek ellenére a mai írók jobb novellisták, mint regényírók. Talán mert túl sokat és túl gyorsan kell dolgozniuk. De ennek a kényszernek van erénye is. Hunyady Sándort említette, mint akinek novelláiban a drámai és epikus elem legtökéletesebben össze van ötvözve. És Karinthy? kérdeztem. „Szegény Frici túl sokat ír” mondta (ő, aki szinte naponta írta karcolatait, az *Alakokat*, a *Zsivajgó természetet!*); egyetlen jó regénye az *Utazás Faremidóban*. De van egy-két novellája, amely megüti a legmagasabb mértéket is. És, toldotta meg, nem gondolod, hogy a Martinovics-verse a legkitűnőbb novella?

Mikor elgondolkoztam azon amit mondott, megütött az ellentét aközött, amit az író vall és amit csinál. Az *Édes Anna* és *A véres költő* tömörsége, a megírás feszessége a novellista erényeit mutatják; az Esti Kornél-történetek viszont egy regény kényelmes lazaságával íródtak. Vajon tudta, önmaga ellen beszél s engem akart csupán okítani?

Míg Babits mindvégig tele volt kétségekkel, gyötrődéssel, Kosztolányi teljes tudatában volt saját költői nagyságának. A *Szegény Kisgyermek* dekadens dandy-je, a húszas évek nyugtalan vitái után, melynek során a maga módján leszámolt Ady kísértetével, megtalálta a szenvedélyes férfiasság hangját, mely sajátosan az övé lett. Egyszer, egy Nyugat-estén elszavalta a *Hajnali részegséget*: az ateista hitvallás misztikus szárnyalása — az ő érces hangján — egyike legmegfogóbb élményeimnek.

Ideges érzékenységét mindvégig megtartotta, de tudta eszközzé hajlítani költői felismeréseihez. Ha visszagondolok rá, egy tisztavérű arab ló képzeete merül fel bennem (Miért e metaforák az állatvilágból?)

Ugyanakkor – de mennyire másként, mint Babits – a város költője volt. A természet verseiben – az *Üllői-úti fák*, a *Táborutcai kert* – inkább csak kulisszaként szerepel. Ez tükröződik versfordulataiban is: „... a mennynek tündérei hajnalban hazamennek / fényes körútjain a végtelennek”. Vajon válasz a *Hajnali részegség* Babits *Esti kérdésre*, s visszacseng-e Babits sorára: „Az utcalángok kettős vonalát”?² Nekem igen. Babits gyötrő kérdésére: „... miért szárad le, hogyha újra nő?” az én szívemben válasz az, a költői mágia átcikázásával: „... egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam. Mint egy ívlámpa fénye, két ellentétes pólusról szivárványlik át, de mindkettőnek egy a forrása: a villamosság.

Aztán nyelvészetről beszélgettünk; meglepően sokat tudott róla. Miről is beszéltünk, a részletekre sajnos nem emlékszem; de az ő prózája s ennek megtárgyalása megerősítette bennem a hitet, hogy a magyar nyelv félelmetes, gyönyörűséges szerszám – mint Vainemöinen csoda-malma, bármily varázslatra alkalmas. S ha nem is értettem mindig egyet Kosztolányi sokszor kissé erőszakos, „keltőóra”-szerű magyarításaival, prózában mesteremnek őt tekintem.

Egy évvel később meghalt, elsőnek dőlve ki a Nyugat-nemzedék nagyjai közül. Nemcsak mestert, barátot is veszítettem vele.³

*

² Az egyik Nyugat-esten Pécsi Blanka szavalta el az *Esti kérdést*, s ezt a sort úgy mondta: „Az utcalányok kettős vonalát”. Az est után Apám figyelmeztette erre, s felszólította, képzelje csak el, hogy tűnne fel a valóságban, amit mondott, s hogy illenék ez bele a vers szerkezetébe és hangulatába. Szegény Blanka megsemmisült.

³ Kosztolányi nevéhez fűződik a jellegzetes pesti újságírás egyik legnevezetesebb haditette. Mikor Thomas Mann Budapesten járt (azon

Mozgalmas időszaka volt kiadói működésének, amikor Lantos Kálmán megszerezte az erdélyi Szépmíves Céh kiadványainak jogát. Az erdélyi írók egymásnak adták a kilincset a Révainál – emlékemben mintha mind együtt, tömött sorban, kohorsként jelentek volna meg. Volt is alkalom, midőn legtöbbjük együtt jelent meg, az Erdélyi Helikon előadóestje során. Erdélyi mikrokozmoszt jelképeztek, arisztokratáktól Ábelig.

A leghatásosabb jelenség Bánffy Miklós volt, testben, viselkedésben egyaránt. Túl nagyúr volt ahhoz, mintsem maga javítsa nagy regényének a *Megszámláltattálnak* korrektúráit; így ez a feladat rám hárult. Úgy véltem, dilettáns munka volt, de tehetséges dilettáns írása; volt annyira író, hogy – ha nem is ez volt a célja – valószínűen jellemezze a háború előtti magyar arisztokrácia üres, sokszor züllött életét – s amit különlegesen érdekesnek találtam, örökös pénz-gondjaikat. A regényben legalább az ötvenedik oldalig kell eljutni, míg az olvasó rájön, hogy a főhős egy gróf – Bánffy ezt oly természetesnek vette, hogy nem is tartotta érdemesnek előbb közölni.

Ugyanakkor volt benne némi írói álszemérem; nyilván ezért jelentette meg könyveit Kisban Miklós név alatt. Lantosnak nem kis erőfeszítésébe telt rábeszélni, hogy a könyv sikerének szempontjából hasznosabb lesz a Bánffy név; s a könyvről

alkalommal, melyet József Attila oly maradandóan megénekelte), mereven visszautasított minden interjút. Az egyetlen, akinek sikerült tőle nyilatkozatot szerezni, a megboldogult Tábori Pál volt, akkor kezdő és nagyratörő hírlapíró. Eszerint Thomas Mann hosszasan beszélt a magyar irodalomról s különös részletességgel taglalta Kosztolányi munkásságát. A Tábori beszámolóját a Színházi Élet (!) nagy szenzációként közölte. Amíg valaki jó emlékezettel ki nem derítette, hogy Thomas Mann sose állt szóba Táborival – viszont előszót írt *A véres költő* német kiadásához. Tábori ezt az előszót szedte párbeszédbe s adta el a mit sem sejtő Incze Sándornak. Hogy emiatt kellett-e Táborinak kivándorolnia, már nem tudom.

szóló előzetes propagandában oly gyakran használtuk a „gróf” jelzőt, amennyire csak lehetett.

Bánffyról az a legenda járta, hogy a húszas évek elején Bethlen kiküldte londoni követnek, de Angliába érkezése után hosszú időre nyomtalanul eltűnt. A Külügy már-már a brit rendőrséget akarta igénybe venni – majd kiderült, hogy Bánffy beleütközött régi angliai arisztokrata barátaihoz s az időt éjjel-nappal tartó tíznapos kártyacsatával töltötte az egyik előkelő klubban. Ezzel véget is ért diplomáciai szereplése. *Se non e vero . . .*

Bánffy színes egyéniségének visszája volt Makkai Sándor. Szikár, hűvös megjelenésű férfi volt, nem könnyen oldódó. Ő volt az első, aki árpádkori történeti regényeiben megkísérelte a lélekelemzés módszerét alkalmazni, ha nem is teljes sikerrel.

Kós Károlyt találtam az írói hozzáidomulás legtökéletesebb példájának. Úgy beleélte magát honfoglaláskori regényeibe, hogy megjelenésében is az énekes Vazul kiköpött mása lett. Nem volt nagy író, de lebilincselő modorú, szerény, kedves ember.

Szántó Györgyöt nem tartottam jó írónak, talán azért sem, mert mint kiadónak, sok bajom volt vele. Minduntalan változtatni akart könyvein, akkor is, mikor már félig ki voltak nyomtatva. Hatalmas, testes ember volt, az egyetlen tiszteletreméltó benne, ahogy vakságával számot tudott vetni. Regényei szememben amolyan lektúr-számba mentek, mindig éreztem valami hamis hangot bennük.

Könyvsiker szempontjából Bánffy és Makkai mellett Nyíró József vezetett. Vele kapcsolatban tettem tanúságot üzleti érzékemről: az én ötletem volt, hogy *Uz Bencét* halinakötésben hozzuk ki. Nem tudom, büszke legyek-e erre avagy inkább szégyelljem – akkor mindenesetre jó pontot szereztem vele magamnak.

Tamási Áron fejfel magaslott ki mindnyájuk közül. *Ábel a rengetegben* ma már klasszikus mű; akkori megjelenésekor inkább csak erkölcsi siker volt. Apámat ritkán láttam olyan

lelkesnek, mint *Ábel* olvasásakor. Rámutatott, a magyar irodalomban ritka a sikerült *genre*-alak – *Kakuk Marci* az egyetlen, akit fel tudott hozni ennek illusztrálására, de szerinte Ábel ízesebb, eredetibb írói alkotás. Nem tudom miért, Áron úgy él emlékezetemben, mint a félelmetes ártatlanság angyala.

Az egyezség értelmében ki kellett adnunk a többi erdélyi író műveit is; Kovács László, a Helikon szerkesztője ragaszkodott hozzá, hogy kihozzuk Kemény János, Karácsony Benő, Szemlér Ferenc, Wass Albert könyveit; kiadói szempontból ezek inkább teherként jelentettek. Egyedül Wass Albert *Farkasverem* című rövid regényét tartottam figyelemreméltónak: ebben is az elszegényedett erdélyi arisztokráciáról van szó, de míg Bánffy jóindulatú elnézéssel írta meg hiú életüket, Wass Albert kegyetlen őszinteséggel ábrázolja hitvány és céltalan életformájukat. Egykönyvű író volt – s bár későbbi politikai pályafutása bemocskolta nevét, ezt a regényét úgy tekintem, mint a naturalizmus egyik ritka megjelenését.

Miért írt a Helikon íróinak legtöbbször történelmi regényt? Úgy vélem, ez tudatos visszanyúlás volt a múltba, fogadózó magyar éntudatunknak, s bizonyos fokig allegória. Jellegetes, hogy Tamásit kivéve úgyszólván egyikük sem szerepeltet román regényalakot (mintegy gesztusként az erdélyi helyzet irányában, egy román vers-antológiát kiadtunk, teljes sikerrelenséggel).

Magányos kivétel volt Székely Mózes, kinek nagy port felvert regénye az első világháború romániai hadműveleteit, s – szokatlan modernséggel – a bukaresti kommunista szervezkedést fonja össze. Ez volt az egyetlen írás, amely a „másik oldalt” próbálta megjeleníteni. Irónikus módon, a szerzőnek komoly kellemetlensége támadt a könyv megjelenéséből. Székely Mózes álnév volt, de mi egy prospektusban leközlöttük az író arcképét, erről a román hatóságok felismerték s eljárást indítottak ellene – noha a regény komoly tárgyilagossággal igyekszik román szempontból ábrázolni az eseményeket.

Az erdélyi írókkal való beszélgetések, kávéházi találkozások során betekintést nyertem a kisebbségi élet hétköznapjaiba is. Eddigelé csak nagybátyám ritka látogatásaiból értesültem erről – ő Eperjesen, majd Kassán tanított a magyar gimnáziumban s későbbi felvidéki és prágai barátaim egész sora ment át az ő kezén. De Erdély más volt, izmos, erőteljes irodalommal, évszázados történelmi tudattal, mint egyikük írta: „hó alatt a pálma”.

Egy másikirányú kiadói élményem volt a pillanat, mikor a Révai-nyomda, hosszú huzavona után, egy új Bodoni Antiqua betűtípus készletet vásárolt. Gyakran jártam le a nyomdába, jól megértettük egymást a nyomdászokkal, sokat tanultam is tőlük. Szakmai tudásukra büszke mesteremberek voltak, igazi munkásarisztokrácia (azt mesélték, hogy az egyik öreg gépszedőnek tízholdas őszibarackosa volt a Sashegy tövében – ez akkor aranyat ért.) Öröm volt látni a lelkes izgatottságot, mellyel az új betűk érkezését fogadták, annak előnyeit, alkalmazását latolgatták.

Az egyik legelső feladat, melyre a Bodoni-t használták fel, az *Amor Sanctus* kinyomtatása volt, a Magyar Szemle kiadásában. Nekünk nem volt igazában közünk hozzá, de az izgalom és feszültség az egész házat átjárta. Balogh József, a Magyar Szemle szerkesztője, személyesen approbált minden ívet, nagyítóval vizsgálta a parádés kiadás minden apró csínját-bínját. Különös, sötét megjelenésű, erőszakos modorú ember volt; Koroknay Istvánnal arra a meggyőződésre jutottunk, hogy ő volt „A zendülők” baljós zálogosának mintaképe. A nyomtató ló elve alapján minden kiadványból kaptam egy példányt, váltig sajnálom, hogy az *Amor Sanctus* eme első kiadása nincsen birtokomban – példás szépségű, majdnem könyvművészeti értékű mű volt, tartalmától is eltekintve.

Legnagyobb személyes könyvkiadói sikerem T. E. Lawrence nevéhez fűződik. A Times Literary Supplement-ben olvastam akkor megjelent nagy művéről, *A bölcsesség hét pilléréről*. Szinte a pillanat hevében bementem Lantoshoz – akinek kü-

lönben is érdeme volt, hogy tudott felelősséget delegálni – s ő egy perc alatt jóváhagyta a tervet, hogy megszerezzük. Én tőlem szokatlan gyors akcióba léptem, s telefon és távirat útján megszereztem a kiadási jogot. Volt annyi befolyásom, hogy a fordítást Apámra bízzák, s mivel a mielőbbi megjelenés égető volt, magam is belefordítottam néhány fejezetet.

Ami a könyv megjelenésének időpontja körül történt, az jórészen szerencse volt: épp akkor ért el Magyarországra az az érdeklődési hullám, melyet a könyv angliai megjelenése vert fel, s ezt betetőzte Lawrence váratlan halála. A lapok, folyóiratok tele voltak Lawrence-szel, az arab hadjárattal s egyéb viselt dolgaival; Lawrence maga pontosan beleillett a rejtélyes, romantikus hős képmásába: a fiatal archeológus félelmetes gerillavezérré nővi ki magát; a győzelem pillanatában éri a legnagyobb kudarc, amint a szövetségesek a beigért független Arabia helyett egymás között feldarabolták az arab hitbizományt; teljes visszahúzódása a közéletől, majd álnéven, közkatonaként végzett szolgálata, s titokzatos halála motorkerékpár-szerencsétlenség folytán – még azt is hírlelték, nem ő volt az áldozat. Így, mire a könyv piacra került, óriási ingyen propagandája volt a sajtóban; mi se maradtunk restek, és megtódítottuk a spontán érdeklődést a reklám minden fájával. Lawrence-gipsz-szobrot helyeztünk el minden valamirevaló könyvesbolt kirakatában, Lawrence-plakátokat a boltokon belül, sajtó-idézetekkel tüzdelve.

A bölcsesség hét pillére több mint 30 000 példányban fogyott el, ami akkor igen tekintélyes sikemek számított. A siker visszaját egy ismerősöm szolgáltatta, aki kölcsönkönyvtárat vezetett; elmondta, hogy a könyv roppant kapós, de a második kötet úgyszólván mindig érintetlenül jön vissza. Ami kár volt az olvasók szempontjából, mert ugyan Lawrence stílusa bonyolult és nehézkes, s a mű tele van filozófiai kitérésekkel, de az igazi drámai cselekmény második felében bonyolódik le.

Őszinte öröömre szolgált a viszontlátás József Attilával, immár teljesen legális alapon. Tudtam, hogy ki volt zárva a

pártból, de ez csöppet se feszélyezett; a Társadalmi Szemle bántó bírálatát ellenzetem s mindvégig hangoztattam, hogy Attila az egyetlen költő, aki a szocializmust művészi magaslatra emelve tudja beleötvözni verseibe; a proletkult sivársága, Palasovszky sületlenségei, Brecht meddő fanyarsága után Attila versei úgy hatottak, mint üdítő forrásvíz. Az alkalmat újabb találkozásunkra a *Medvetánc* adta. Lantos csak nagy fanyalogva engedte meg, hogy a Révai *imprimaturját* rátegyük – a könyv valamelyik Hatvány támogatásával jelent meg. Külön öröm volt együtt dolgozni Attilával: a részletekbe menő, szerető műgond, amellyel a szedést, korrektúrát, a könyv külalakját, a versek elhelyezését megvitatta, ahogy a versek eredetéről, a prozódia-ról beszélt, megerősítette bennem a meggyőződést, hogy az igazi költő egyúttal jó mesterember is kell legyen, kívülről-belülről ismervén nyersanyagát, a nyelvet, s az alkotáson túl tisztában van a megvalósítás aprólékos részletmunkájával. Tudományos téren Edison mondta, hogy a feltaláló munkája tíz százalék ihlet és kilencven százalék izzadság⁴ – meggyőződésem szerint ez a költőre is áll. Később ugyanezt a műgondot, a részletek tiszteletét, a szakmai tudás mindennapját tapasztaltam, hasonló örömmel, Radnóti Miklósnál is.

Attila sebzett ember volt: mélységesen bántotta, hogy a 34-es moszkvai írókongresszusra nem őt, hanem Illyést és Nagy Lajost hívták meg. Hogy a hajsza ellene milyen eszközökkel folyt, egyes rövidlátó pártemberek részéről, arra jellemző a gonosz pletyka, miszerint Attilát azért zárták ki a pártból, mert elsikkasztotta a Vörös Segély pénzét. De szellemének szárnyalását e támadások sem szegték meg, ámbár néha nehéz volt követni filozófiai gondolkodásának tekervényeit. Egy ízben valamelyik kávéházban ülve, hosszasan fejtette ki, hogy tulajdonképpen ellentmondás nem materializmus és idealizmus, hanem realizmus és szimbolizmus között van. Lenyűgöző

⁴ Angolul ez jobban hangzik: „Ten per cent, inspiration, ninety per cent, perspiration”.

észérvekkkel bizonyította igazát, de mikor kissé szédült fövel távoztunk, ha agyonütnek se tudtam volna visszaidézni ragyogó argumentumait. Az a gyanúm, meggyötört agya akkor már más dimenziók felé imbolygott, ahová mi, normális halandók, nem tudtuk követni.

*

Kiadói munkásságom új fordulatot vett, mikor Lantos elhatározta a nagy *Révai Lexikon* pótkötetének és a *Kislexikon* kiadását. A névleges főszerkesztő Varjú Elemér volt, a tényleges szerkesztési munkát Madzsar József és Braun Róbert végezték; a címszavak írását egy elég nagyszámú baráti körre osztottuk ki. Én amolyan mindenenes voltam; mint egy – remélem, jóindulatú – pók ültem irodai szobámban, ahol barátaim, volt kollégáim, íróársaim egyre-másra adták egymásnak a kilincset. Minderről kedvesen és részletesen ír Gál István visszaemlékezéseiben.⁵ Lantos Kálmán becsületére legyen mondva, hogy bár rosszul fizetett – havi fizetésem 100 pengő volt mindvégig – a nyomtató ló elve alapján hagyott keresni, címszóírás mellett fordításokkal is. Keményen megdolgoztunk e kevés pénzért, sokszor késő éjszakáig körmöltünk Koroknay Istvánnal; a nyomdában mindig volt valami válság, ezerféle dolgot kellett egyszerre csinálni. A két és fél év, amit a Révainál töltöttem (mennyivel többnek tűnik ma visszatekintve; amiért irigylem a fiatalokat, az az, hogy mennyi mindent tudnak belezsúfolni egy rövid napba), ráeszméltetett némi önismeretre is. Önmagamat is meglepett, hogy van bennem szervezőképesség, némely baklövések árán tudok tanulni saját hibáimból, s főként tudok határozott lenni, döntést tenni felelősségem teljes tudatában.

Közben megtörtént felavattatásom a Nyugat-asztalnál, egyelőre inkább csak az asztal végén, mint a bírálati rovat szerény

⁵ *Bartóktól Radnótiig*, 292–294.

közreműködője. Ahogyan az akkori irodalmi életet látom, olyan volt ez, mint egy bonyolult, több-dimenziós hálózat, vízszintesen egymást metsző koncentrikus körökkel, melyek közepén egy folyóirat állott. A különböző körök tagjai részben azonosak voltak – legtöbbször nem csupán egy folyóirat munkatársa volt. Független irányban bizonyos fokig a korosztály jelölte ki az idetartozók helyét. De ez az érzékeny hálózat időben is működött, s az egyes résztvevők helye, sokszor alig érzékelhetően, de legtöbbször által tudottan, egy hüvelyknyit változott. Így például Illyés, a *Puszták népe* és első verskötetei után, felsorakozott a Nyugat alapító gárdája mögé; vagy, mielőtt Halász Gábornak egy jelentős, eredeti tanulmánya jelent meg, ő volt, aki „lépik” egyet.

A Nyugat-asztalfőn Babits (ha nem voltak összeeszeve, Móricz), Apám, Fenyő Miksa és Gellért Oszkár helyezkedtek el (Gellért intézte a technikai szerkesztést, mintegy örökös szegénységi fogadalommal). A derékhad az úgynevezett „esszéista nemzedék”-ből állt, mint Cs. Szabó, Hevesi András, Grandpierre Emil, Illés Endre, Szerb Antal. A sorkatonaságot mi, fiatalabbak képviseltük: Gelléri Andor Endre, Radnóti Miklós, Vas István, jómagam. Persze nem mindenki illik bele ebbe a skatulyázó képletbe: időnkint megjelent az idősebbek közül Nagy Endre vagy Füst Milán; Déry, ha nem járt épp külföldön; Tamási, amikor Pesten volt; vagy az üstökösként feltűnő s ugyanolyan gyorsan letűnő Marconnay Tibor.

Ma már nehezemre esne pontosan visszaidézni, kivel hol találkoztam. Tagja volt Sárközi György a Nyugat-körnek? Annyit tudok, gyakran voltam vele együtt. Hogy illett bele a rangsorba Pap Károly? Vagy Jékely Zoltán, Bóka László? Alig hiszem, hogy Németh Lászlóval a Nyugatnál találkoztam volna – ami engem illet, őt meglátni és nem szeretni egy pillanat műve volt. Vajon melyik kávéházban találkozott a Szép Szó gárdája? Annyi bizonyos, József Attila nem ült le a Nyugat-asztalhoz. Talán ők mindig Vágó Márta lakásán találkoztak?

Mindenesetre volt egy rangsor s ha néha morogtunk is a szerkesztői ítélet ellen, elfogadtuk. Az egymást átszelő körökben volt mozgás oldalvást. Mikor a Nyugat visszadobta egy tanulmányomat, Csécsy Imre szívesen leközölte a Századunkban. A hálózat úgy is működött, mint a pókháló: mihelyt valaki megérintette egy ponton – mondjuk valaki mondott valamit valakiről; vagy írt egy jó cikket, verset, novellát – a háló láthatatlan fonalai rezegni kezdtek s percekben belül mindenki tudott róla. S a hálózat kapcsán alakultak ki barátságok, hosszabb-rövidebb ideig tartó fegyvertársi viszony – vagy életre szóló ellentétek. Szerb Antallal például rövid, de örömteli barátságom az angol irodalom iránti közös érdeklődésünkből fakadt, egy közös stílusérzésből. *Hétköznapiok és csodák* című tanulmánykötete, melyben az irrealitás valóságát emeli ki, rokonhangot ütött meg bennem; ha nem is lettem Kerényi Károly követője, mindig meggyőződésemm volt, hogy a mítoszteremtés s tán maga a természetfölötti is eleven, szerves alkotórészei az emberi lélek bonyolult és ellentmondásos összetevőinek (talán ezért lettem híve, egyfajta áttétellel, s szerény munkálója a *science fiction* műfajának).

Ennek a kifinomult rendszernek támasza és talpköve volt a kávéház. A Habsburg-világnak ez a szép hagyománya, mely fennmaradt a Budapest-Bécs-Prága háromszögben, egy ma már letűnt életformát fogott össze. Otthon-pótlék volt, kaszinó, olvasókör és munkahely. Örökbecsem javarészt a Filadelfiában írtam; a háttérben duruzsuló halk hangzavar tökéletes szigetelőanyag volt, lehetővé téve a figyelem központosítását. Apám példáját követve, kézzel írtam – az írógép csak a fordításokra volt való. (Apám mindent kézzel írt, régimódi, tintába mártott tollal. Állítólag csak hárman tudták kézírását elolvasni: egy szedő a Franklinnál, egy a Nyugatnál, s anyám, ki egy életen át hűséges gépirónője volt.) Egy csésze kávé mellett órákig elüldögélhetett az ember, ha megunta az írást, a világ minden lapját olvashatta; vagy szóba elegyedett ismerősökkel, barátokkal, kik szintén törzsvendégek voltak. Néha henyén

tűnődtem: miből fedezi a kávéház a rezsit. Az én csésze kávéimból aligha. Talán az elfüggönyözött kártyaszobákból, ahová én sosem mentem. A Filában talákoztam, többekévesbé rendszeresen, Illyéssel és Máraival. Az egyik ablakban ült, mint néma bálvány, Szabó Dezső. Az sem volt megveendő, hogy Sándornál, a Fila főpincéjénél szerény hitelem volt, nem csupán a fogyasztásra, de néha némi készpénzkölcsönre is. Mint annyi más, ez az életforma is elcsúszott „a múltak iszapján”. S az eszpresszó, sajnós, nem pótolja.

A kávéházi kultúrának megvolt az az előnye is, hogy az ember mindig tudta, kit, hol, mikor lehet megtalálni. A Nyugat a Dunakorzóban ülésezett a hét egyik délutánján. Apám székhelye a Centrál volt, s néha ott is szabad volt leülnöm. Írók mellett itt tudósok, egyetemi emberek is megjelentek; mint Gerevich Tibor, olaszországi pártfogóm; vagy a szomszédos Egyetemi Könyvtárból a feketenyelvű Mátrai László (társágban senki nem mert előtte elmenni, tudván, mily gyilkos dolgokat mond el legjobb barátairól is). Kassákat rendszeren a Japánban lehetett megtalálni. Molnár Ferenc és a New York elválaszthatatlanok – de ez az én időm előtt volt.

Voltak ennek az életformának más gócpontjai is, mint az Otthon-kör, vagy a Fészek-klub, de ezeknek én sohasem léptem át a küszöbét. S voltak más kávéházak is, ahol a hírek szerint egyesek találkoznak – a Szabadság, az Abbázia –, de ezek kívül estek az én vadászterületemen. S néha piszkál a dévaj kérdés: melyik kávéházba járt Herczeg Ferenc?

A hátránya ennek a viszonylatnak az volt, hogy aki nem járt kávéházba, azt nem ismerte az ember. Juhász Gyulával sosem talákoztam, igaz, ő vidéken tengődött. De személyesen nem ismertem Krúdyt sem, mert ő inkább a kiskocsmákat látogatta. (Apám szerint tőle származik a halhatatlan mondás, merengve a kisfröccs, a nagyfröccs és a házmester illogikus lépcsőzetén: „Milyen lehet négy deci? ”) Krúdy írásait ugyan kedveltem, de kismesternek tartottam, aki páratlanul tud felidézni egy tűnő hangulatot, de úgy éreztem, nem katartikus író, mint Móricz

vagy Márai. Mai reneszánsza talán nem más, mint nosztalgia egy soha nem létezett kispolgári aranykor után.

Néha az is felötlik bennem, hogy milyen kevesen voltunk. Az a laza körhálózat, mely a Nyugat, a Századunk, a Szép szó, a Válasz és a Gondolat körül csoportosult, talán nem több mint ötven íróból, költőből, esszéistából, kritikusból állott, s legtöbbje tevékeny volt majd minden műfajban. A háború elpusztított közülünk legalább tízet; vagy másik tíz természetes halállal halt addigra meg (természetes halál a nyelvvrák vagy agydaganat?). A felszabaduláskor negyven százalékát veszítettük el létszámunknak. S — tisztelet a túlélőknek, akik közé magam is tartozom —, a magyar irodalom ezt a vérvesztéséget még ma sem heverte ki.

*

Erre az időre esett az átmeneti enyhülés időszaka a magyar kormány és a Szovjetunió között, aminek egyik következménye lett Illyés és Nagy Lajos szenzációt keltő meghívása a moszkvai írókongresszusra. Mikor ez esedékes lett, megkértem Illyést, tudakozódjék Moszkvában, vajon Reguly-tervem nem lenne megvalósítható. A válasz amit visszahozott, nem volt túlságosan biztató, a finnugor nyelvészet épp nem volt napirenden. Ami annál inkább napirenden volt, amit titkos megleléssel üdvözöltem, a népfrontpolitika kibontakozása. A baloldalt egyre-másra érték a történelem pörölyütései: 34-ben az ausztró-marxizmus összezúzása Bécsben, 35-ben Abesszinia lerohanása, 36-ban a spanyol polgárháború kitörése. E súlyos csapásokkal szemben csak a Blum-kormány megalakulása és a spanyol népfront létrejötte csillantottak valami optimizmust. S egyre inkább fennen szárnyalt a hősi pesszimizmus irodalma, Aragon *Bázeli harangok* című regénye, Giradoux keserű-ironikus színdarabja, a *Nem lesz trójai háború*.

Ez idő tájt ismerkedtem meg a Szegedi Fiatlok mozgal-mával is. Ortutay és Buday parasztmese-gyűjteményei, majd a *Tardi helyzet* csattanója ráébresztettek, hogy itt valami igen

jelentős van kialakulóban. De a legjelentősebb mozzanat számomra a Gondolat születése volt.

Ott voltam kezdettől fogva Nemes-Nágel Lajos kezdeményénél. Az ő rózsadombi lakásán – majdnem az írtam, szalonjában, ha e szó annyira nem illenek arra, amiről ott folyt a szóbeszéd (ámbár ki tudja, mennyire voltak előzményei a nagy francia forradalomnak az *ancien régime* szalonjai?), ott ismerkedtem meg Molnár Erikkal, aki Proteusként hol Jeszenszky, hol Szentmiklóssy néven írta tanulmányait. Erik egyike volt azon ritka embereknek, akiket soha nem láttam mosolyogni. Ott volt Remenyik Zsigmond is, különös keveréke a kifinomult intellektuelnek és vidéki szolgabírónak, párbeszédben Veres Péterrel, aki mindig – Veres Péter maradt. Egy hosszú vitánkra emlékszem, melynek során Péter bácsi kifejtette, hogy a színháték nem lehet igazi művészet, mert a színész mindig hazudik. Hiába mondtam, hogy az író depláne hazudik, akarva-nemakarva, s a tárgyilagosság képzeete mindössze polgári csökevény; Veres Pétert meggyőződéséből, ha már egyszer föltette rá az esztét, nem lehetett kimozdítani.

Nemes Lajos érdekes jelenség volt. (Van: ma is él és virul.) Alacsony termetű, igen gyors mozgású ember – ennél csak beszéde volt gyorsabb. Igen nagy elméleti, főként filozófiai képzettsége van, s a Gondolat az ő szerkesztése idején szigorúan elméleti, tudományos folyóiratnak indult, mint ezt az első számok, melyeket ő jegyzett, bizonyítják. Másrészt kiváló üzletember – engem néha a weimari idők kommunista milliomosaira emlékeztetett, bár akkor még nem volt milliomos (azóta, mint a jónevű párizsi kiadó, az Editions Nagel alapítója, nyilván az).

Az akkori politikai helyzet lehetővé tette, hogy egy ilyen magas színvonalú, nem napi politikai folyóirat megjelenjék; a Népfront-pártvonal viszont kívánatosá tette egy széleskörű, nem dogmatikus legális (pártfolyóirat) megjelenését. Hogy Nemesnek milyen kapcsolata volt a pártvezetőséggel, nem tudom; bár az volt a benyomásom, hogy a Gondolat az ő kezdemé-

nyezése (úgy hiszem, a pénzt is ő adta hozzá), ez a párt jóváhagyásával történt.

Arra, sajnos, nem emlékszem pontosan, milyen körülmények között vették át a szerkesztést Déry Tibor és Vértes György az első évfolyam után. Én szinte magától értetődően velük tartottam. Ekkor történt, hogy Vértes közölte velem: a párt legális vonalra tett át engem s feladatomban a Gondolat szerkesztésében közreműködni. Mivel illegális munkát amúgy is alig végeztem, ínyemre való volt s megkönnyítette lelkiismeretemet ez a határozat.

Két dudás egy csárdában nem jól fért meg, s úgyszólván az első szám után, amit ketten együtt jeleztek, Déry és Vértes között éles nézeteltérésre került sor. Sajnos, az ember fontos dolgokra nem mindig emlékszik s így ma már nem tudom, mi volt a tényleges vitatárgy – fontos elvi kérdés lehetett, mert Déry indulatosan támadt rá Vértesre: „Követelem, hogy ezt pártbizottság elé vigyük!” Hogy így történt-e, arról nem szól a krónika; annyi tény, hogy Déry kivált a szerkesztésből s Vértes irányította a lapot mindvégig.

A Gondolat szerepét és jelentőségét feldolgozták mások, nálam avatottabbak. Nekem szívügyem volt. Három éven keresztül sikerült olyan orgánust létrehozunk, amely keményen, az akkori viszonyok közt bátor, mondhatni vakmerő szókimondással tudta hangoztatni a baloldali összefogás szükségességét a fasiszta veszedelem ellen – a Gondolat létrehozatala szinte egyidejű volt a spanyol polgárháború kitörésével. A lap írógárdája Schöpflin Aladártól Veres Péterig terjedt; József Attila, Radnóti Miklós és más költők legjava termését hozta, teret nyújtott Bálint György átütő zsurnalisztikájának – s mind politikai, mind irodalmi téren a lehető legmagasabb igényt és színvonalat igyekezett megtestesíteni. A tartalomjegyzéket forgatván látom, hogy szinte az első számtól az utolsóig mindegyikbe írtam valamit, az egyre szélesedő népfelvilágpolitika érdekében.

Vitáink a Válasszal, Nyugattal, Szép Szóval, mérsékelt hang-

nemben zajlottak le, ellentétben a korábbi pártsajtó – például a Társadalmi Szemle – gyakran kissé szűklátókörű, dogmatikus támadásaival.

A Gondolat „szerkesztősége” Vértes György lakásán volt, nem kávéházban. Néhány éven át néha hetenként többször is összejöttünk, részben a következő számokat összehozni, feladatokat kiróni s a technikai munkákat – korrektúrát, tördelést – lebonyolítani. Némi meglepetés volt számomra Vértes feleségével találkozni: a Franklin-Társulattól ismertem, ahol tisztviselő volt, de mindezideig nem tudtam, hogy hozzánk tartozik.

Vértes jellemét illetően annyi idő után sem tudtam igazán kiokosodni. Magatartásában szürke, szinte hivatalnokjellegű szerepet játszott – mindig úgy éreztem, szerep volt, mely bonyolultabb jelkialkatot takar. Nagy érdeme volt, hogy könnyűszerrel tudott emberekkel bánni, bizalmat kelteni – ami a sokrétű, sokszor önfejlő, vitára kész munkatársi gárdával szemben nagy előny volt. Engem kicsit Osvátra emlékeztetett, Osvát tragikum nélkül. Irodalmi ítélete nem volt magabiztos, s ebben igyekeztem mindig segítségére lenni. Politikai ítélete viszont sziklaszilárd volt, s ebben nem tűrt ellentmondást. Voltak vitáink, melyekben rendszerint ő győzött – inkább enyhe, lebilincselő mosollyal, mint a tekintély vagy parancs jogán. Mikor a koncepciók perék során gyötrő kétségeim támadtak, mint anyiuunknak, hozzá fordultam bizalommal s nem csalódtam benne. Odaadó pártember volt s jó taktikus: meg tudta ítélni, meddig feszíthetjük a húrt a hivatalos türessel szemben; a személyi nézeteltérések és ideológiai viták zátonyai között magabiztos kormányosként tudta nyílt vízre terelni a Gondolat törekeny sajkáját. De hogy milyen *személy* élt az álarc mögött, ma sem tudom. Mindvégig kielégítően, kölcsönös bizalommal dolgoztunk együtt, de nem tudnám a barátság nevét adni kapcsolatunknak.⁶

⁶ Minderre vö.: Pálmai Magda: *Gondolat-repertórium*. Petőfi Irodalmi Múzeum, B. 7. Bp. 1976. – Előszó, 5–7.

Erre az időszakra esik életem egyik legmélyebb élménye, melynek szomorú-szép emléke csendes tűzként ma is parázslík bennem: barátságom Radnóti Miklóssal és Bálint Györggyel. Nem emlékszem pontosan, mikor-hol találkoztam kettejükkel először; csak annyit tudok, hogy úgyszólván az első perctől kezdve a bensőséges együttérzés, a közös világnézet, a közvetlen nyíltság s mindenek felett a tiszta baráti szeretet fogott össze velük.

Sűrűn jártunk össze, javarészt az ő lakásukon (szüleimnél lakván, nem nagyon hívhattam külön vendéget), minden formáság nélkül, „fekete utánra”. Sokat vitáztunk, sokszor az éjszakába nyúló, de az alapvető dolgokban mindig egyetértettünk. Részemről ez a barátság és szeretet kiterjedt a hozzájuk tartozó élettársakra is. Úgy hiszem, senkinek az élete nem lehet teljes az ilyen önzetlen férfibarátság nélkül – hálás vagyok a sorsnak, hogy ez nekem megadatott.

Ez a kettős barátság lassanként feloldotta gyötrő magányomat is, melynek javarészt magam voltam az oka. Volt, akivel nemcsak a világ ügyeit, hanem saját személyi problémáinkat is őszintén megbeszélhettük. Ugyancsak rajtuk keresztül bejutottam társaságukba, mely javarészt baloldali polgári fiatal házaspárokból s egyéb vegyes ifjúságból állott. Ezen egyre szélesebbkörű összejövetelek, enyhe házimulatságok során lassan lemállott rólam a feszély és féltékenység, a visszautasítástól reszkető szemérmes visszahúzóadás. Sőt, némi népszerűségre is szert tettem: én voltam „az a fiú, aki olyan sok magyar nótát tud”. Így mind az irodalomban, mind a velem egyívásúak társaságában meggletem, amire mindig vágytam; hogy elfogadjanak mint egyenrangút, s megbecsüljenek azért ami vagyok s amit cselekszem.

S legvégül, de nem utolsósorban, Bálint Györgynek és Verának köszönhetem életem legfontosabb sorsfordulóját. Egy este bevetődtem hozzájuk; ők épp készültek Dóczi Jánost meglátogatni s ahogy szokás volt, elvittek magukkal. Dóczi János azzal fogadott: „Kedves meglepetésem van a számotokra. Kati is

eljön – most érkezett vissza Prágából.” S ím, megjelent egy karcsú, barna lány, akiről kiderült, orvostanhallgató a prágai egyetemen, szabadságra jött haza. S az is kiderült, politikailag hozzánk tartozik.

Börtönbeli naplómban, kényszerűen elvont módra tárgyaltván a szerelem problémáját, azt írtam: „Az ’öt meglátni és megszeretni’ című szólám romantikus abszurdum.” Most az élet – az istenek távoli kacagása mellett – rácáfolt naiv hitemre. Mikor a társaság felbomlott, megkérdeztem Katit, hazakísérhetem-e. Azt mondta, igen.

Így kezdődött. És még ma is tart.

SCHÖPFLIN GYULA

A GONDOLAT ALAPÍTÁSÁRÓL

Jómagam sohasem olvastam Goethe-nél, de sokan idézik ezt a mondatot: „A tett a kezdet” (Zuerst war die Tat). Azt hiszem, cselekedni és főképpen jól cselekedni helyes elmélet nélkül lehetetlen. Az elmélet viszont történesek és tények megfigyeléséből kristályosodik ki. Tehát, azt hiszem, hogy először gondolkodni kell és csak azután cselekedni. A Gondolat sohasem jött volna létre különböző események és az én személyes, intellektuális fejlődésem nélkül. Ezért kényszerítve érzem magam, erről az intellektuális fejlődésemről is írni, hogy szerepem a Gondolat alapításánál és a magyar antifasiszta mozgalomban való részvételem érthető legyen az olvasó számára. Ez annál is inkább lényeges, mert az én nemzedékem néhány élő tagja tud egyet-mást ezekről a „hősies” időről, de az új nemzedék majdnem semmit.

Húszéves koromban orvostanhallgató voltam, és egy krónikus torokbetegség miatt professzoraim azt ajánlották, hogy egy tengerparti egyetemen töltsék egy telet, távol a közép-